

Димитър Кръстев*

ЕЗИКОВИЯТ ОБРАТ КАТО МОДЕЛ НА ОБРАТИТЕ В ХУМАНИТАРНИТЕ НАУКИ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК

Dimitar Krastev

THE LINGUISTIC TURN AS A MODEL OF THE TURNS IN THE HUMANITIES

The paper discusses the development of the humanities during the twentieth century in relation to the methodological and epistemological changes in the scholarly field. Particular attention has been paid to the so-called *Cultural Turns* phenomenon, and more specifically to *The Linguistic Turn*.

Keywords: *linguistic turn; cultural turns; human sciences; scientific revolutions.*

В статията се обсъжда развитието на хуманитарните науки през ХХ век във връзка с методологическите и епистемологичните промени в научното поле. По-специално внимание се отделя на феномена на така наречените културалистски обрати и в частност – на езиковия обрат.

Ключови думи: *езиков (лингвистичен) обрат; културалистски обрати; хуманитарни науки; научни революции.*

На светлата памет на професор Иван Куцаров и на доцент Стефан Гърдев, които не просто убедено вярваха, че изследванията върху езика са сред най-престижните научни занимания, но и чрез делото си категорично доказваха средищното място на филологията в полето на хуманитарните науки.

Не трябва да си непременно постструктуралист, за да установиш, че метаезикът, с който се концептуализират промените в развоя на идеите и мисловните схеми в интелектуалния дискурс, не остава невинен по отношение на фигуративността. *Махаловидно люлеене, научни революции и дисциплинарни войни, смърт* на вековно утвърдени категории, парадигми и нагласи, *обрати* и *завои* в развоя на европейската хуманитарна мисъл, *кръстопътища, спирали* и *лабиринти* на постигането на истината – това са само една малка част от реторическите „топоси“ в аксесоара на метадискурсите на епистемологията през последните 50–60 години. В повечето случаи тази фигуративност остава без необходимия коректив на саморефлексията, а е показателно, че именно благодарение на рефлексивността концепциите придобиват авторитетност и плътност.

Когато през 1962 година Томас Кун публикува влиятелната си книга „Структурата на научните революции“, мнозина от историците на науката остават резервирани, че и стъписани от предложената метафора за развоя на човешкото познание. Години след като книгата е вече научен бестселър, една част от учените продължават да изпитват притеснения да се доверят на фигуративността на представата за „научна революция“, предпочитайки да говорят по-неутрално за „изменения в структурата на мисленето“. Но извън чисто епистемологичните резерви към концепцията на Кун, не може да се отрече, че тя до голяма степен е изградена върху коректна самонаблюда-

---

* **Димитър Кръстев** – доц. д-р, катедра „Българска литература и теория на литературата“, Филологически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, d_krastev@uni-plovdiv.bg

телност, експлицираща мотивите за аналогия между полетата на политическото и познавателното: „Научните революции се разглеждат тук като некумулятивни епизоди в развитието на науката, когато една по-стара парадигма се заменя изцяло или частично от нова парадигма, несъвместима със старата... Политическите революции водят началото си от едно нарастващо чувство, често ограничено само до определен кръг от политическата общност, че съществуващите институции са престанали да посрещат адекватно проблемите, наложени от дадена среда, която те отчасти са създали. По твърде подобен начин научните революции водят началото си от едно нарастващо чувство, отново ограничено до определен кръг от научната общност, че съществуващата парадигма е престанала да функционира адекватно в изследването на даден аспект от природата, за което изследване същата тази парадигма първоначално е начертала пътя. И в политическото, и в научното мислене *чувството за нарушено функциониране, което може да доведе до криза* (курсивът мой – Д. К.) е предпоставка за революция“ (Кун 1996: 109). Макар че концепцията на Томас Кун е ориентирана преди всичко към природонаучното знание, тя става достатъчно влиятелна и за хуманитаристиката.

Изглежда човешкото мислене е склонно да обобщава темпоралния ред на своето развитие и чрез противоположните фигуративи и наративи на *утопията* и *апокалипсиса*. От едната страна, е идеята за прогрес, за напредък, според която знанието и културата се развиват във времето, все повече усъвършенствайки своята система и своите възможности. Според този модел развитието е мислено като *еволуция*, като процес на *плавно, закономерно и целенасочено движение* към определен идеал и към все по-висши достижения, преодолявайки препятствията от грешки и заблуди на предходните етапи. Противоположна на тази идея е идеята за *регрес*, за *упадък*, при която идеалът и върховните достижения са останали в миналото, а настоящето, изгубило ценностните възделения на предходното, живее в носталгиите по отминало величие и страховете пред настъпващия край. Историята на човешкия дух е видяна не като история на придобивките, а като история на загубите и упадъка, настъпили вследствие на илюзорната (и превратна) представа за прогрес. Одо Марквард твърди, че в нашето време господстват *едновременно и двете мисловни традиции* – и философиите на прогреса, и философиите на упадъка¹. Но двете – независимо дали с положителен или отрицателен знак – конструират разволя на човешката култура и интелектуалната мисъл според един по същество континуален модел: напредъкът (или упадъкът) е мислен като постепенен и непрекъснат процес.

В противовес на подобна континуалност обаче (и във видима връзка с концепцията на Томас Кун за некумулятивните епизоди в историята на науката) от 60-те години на XX век насам все повече се налага представата за това, че определящ момент в разволя на знанието са не плавните натрупвания и постепенните изменения, а праговете и сривовете. Те обуславят преломите и резките завои в посоките, по които се „движи“ научната и интелектуалната мисъл на европейския човек. Самото образно осмисляне на това, че знанието в своята времева протяжност може да достигне определен предел, след което да обърне посоката си на движение, не е „откритие“ на XX век, а по-скоро естествена нагласа на съзнанието и езиковото конструирание. Проявления на подобно образно самоосмисляне съществуват още от самото начало на западната философска мисъл. И все пак интензивността и настойчивостта, с която съвременното знание описва себе си посредством представата за „обрат“ (или „обрати“), са впечатляващи.

¹ Като взема за „изходен пункт“ средата на XVIII век Одо Марквард вижда първата традиция като съставена от философи на историята, като Волтер, Кондорсе, Кант, Фихте, Хегел и Маркс, а след първите разочарования в надеждите след Френската революция „идеята за прогреса се „укрива“ под сянката на позитивистичните учения за стадиалното развитие и биологическите, психоаналитичните и социологическите теории на еволюцията, свързани с имената на Конт, Дарвин, Спенсър, Фройд, Гелен, Хабермас и Луман“; втората традиция има своето начало при „Разсъждения за науките и изкуствата“ на Русо, представляваща „обвинителна реч (в името на природата) против научно-техническия прогрес“, „повторена“ след това по един или друг начин от Новалис, Ницше, Шпенглер, Клагес и Хайдегер (Марквард 2003).

Пет години след появата на „Структурата на научните революции“ Ричард Рорти обявява, че във философията е налице „езиков обрат“ (linguistic turn)², заемайки това понятие от Густав Бергман³. Именно това понятие дава заглавието на авторитетната антология от текстове (*The Linguistic Turn: Recent Essays in Philosophical Method. The University of Chicago Press, Chicago and London. 1967*⁴), съставена от Рорти, който в увода си към нея, пояснява целта ѝ – да представи „най-скорошната философска революция, тази на лингвистичната философия“. Така гръмка обявеният *обрат* се оказва *революционен*. Постепенно идеята за езиковия обрат (досущ по модела на Кун) започва да се възприема и усвоява от все повече учени, което, без да е парадоксално, довежда до значително избледняване и изличаване на първоначалното ѝ значение: „Общият термин „лингвистичен обрат“ в действителност включва множество философски методи, които от Витгенщайн до Карнап или от Шлик до Райл и други оксфордски философи на всекидневния език са не само различни, но и често остро противопоставени... В момент, в който идеята за лингвистичния обрат се оказва нуждаеща се от спешно изясняване, оставаме с фраза, използвана по толкова много различни начини, че вече губи всякакво точно значение“ (Вагнер 2010: 66, 72).

Много бързо фразата “linguistic turn” се възприе и се наложи в най-разнообразни полета на хуманитарното знание, напускайки специфичния си първоначален контекст на употреба, за да се утвърди като един от ключовите концепти, чрез който хуманитарните и социалните науки осмислят мащабните промени в своя облик и развитие. Извънредно широката популярност на фразата вече е съпътствана и от неприкрит скепсис към яснотата на означаваното от нея. И затова не е учудващо, че съвременното възприемане на израза „езиков обрат“ е белязан вече от объркваща двойственост – от оригинален концептуален инструмент на метафилософския дискурс до „стандартната неопределена фраза за едно дифузно явление“ (Williamson 2004: 106). В опитите да се систематизират измеренията на това „дифузно явление“ през последните десетилетия все повече се налага идеята, че езиковият обрат има поне три (условно и работно назовани от нас) специфични, често конфронтиращи се една с друга, но не и необвързани и изолирани една от друга „версии“ – *аналитична* (свързана с първоначално предложеното от Густав Бергман и Ричард Рорти понятие, обозначило явления в аналитичната философия и англосаксонската философия на езика), *херменевтична* (свързвана не само с онтологизирането на езика при Мартин Хайдегер и Ханс-Георг Гадамер, но и с цялата немска традиция на т. нар. „критика на езика“) и *семиотична* (свързана със структурализма и деконструктивизма)⁵.

В първоначалното си вложено от Рорти значение езиковият обрат е мислен като „опит да се създаде непсихологичен емпиризъм, като се парафразираят философските въпроси във въпроси на „логиката“. При това се смята, че емпиристиките и феноменалистиките доктрини могат вече да се определят като резултати на „логическия анализ на езика“, а не като емпирични психологични обобщения. Най-общо казано, философските въпроси за природата и обхвата на човешкото познание (напр. тези, които Кант поставя във връзка с познавателните твърдения за Бог, свободата и безсмъртието) могат да се представят като отнасящи се до езика (Рорти 1998: 286). Позовавайки се на известната книга на Манфред Франк „Що е неоструктуриализъм“, Хелге Юрдхайм обобщава, че „езиковият поврат носи в себе си едно изместване на фокуса на познанието настрани от пред-

² В научната литература на български език “linguistic tum” може да се срещне в различни преводни варианти – лингвистичен обрат, езиков поврат, лингвистичен поврат и пр. В настоящото изложение предпочитаме варианта „езиков обрат“, но при цитиране ще уважим предпочитанията на авторите и преводачите.

³ В своя статия от 1953 година Густав Бергман твърди, че логическите позитивисти „приемат лингвистичния обрат, иницииран от Витгенщайн в Tractatus“. По-късно Дамет „вижда“ лингвистичния обрат като иницииран от Фреге и така се оказва, че понятието „езиков обрат“, което има определена генеалогия при Бергман и Рорти, започва доста свободно да се употребява, променяйки и затъмнявайки първоначалните си значение. По този въпрос виж статията на Пиер Вагнер „Лингвистичният обрат и други погрешни разбирания относно аналитичната философия“ (Вагнер 2010).

⁴ Антологията има и второ издание от 1992 година (Rorty 1992) с показателен послеслов – един ретроспективен текст на Ричард Рорти, писан през 1977 година – десет години след първото издание.

⁵ Вж. по този въпрос Кънев 2005; Юрдхайм 2005: 92–142; Савчук 2013; Соболева 2005.

метите, състоянията, мненията и значенията, лежащи отвъд думите, изреченията и текстовете, т.е. вече към самите думи, към самия език“ (Юрдхайм 2005: 93). Новата повратна („лингвистическа“ или „семантическа“ по определението на Уилард ван Орман Куайн) стратегия се състои в „превода“ на философския разговор за *обектите* в разговор за *думите*, или (в терминологията на Рорти) на „знанието за (нещо)“ – *knowledge of* – в „знание, че“ – *knowledge that* – и „знание как“ – *knowledge how*. И тази стратегия обхваща философската традиция, която в мисленето на Рорти е обобщена като „лингвистична философия“, поддържаща възгледа, че „философските проблеми са проблеми, които могат да бъдат разрешени (или отстранени) или чрез реформиране на езика, или чрез подобро разбиране на използвания понастоящем от нас език“ (Rorty 1992: 3; цит. по Вагнер 2010: 66). Така езиковият обрат бива мислен като „обрат от наивно-реалистичната представа за това, че философията може да изследва света в неговия субстанционалистки и есенциалистски смисъл, към изследването на това как ние говорим за света и как разсъждаваме за самото разсъждение. С това е свързано и придвижването на преден план на философския проблем на значението – централният проблем на теорията на езика“ (Джохадзе 2001: 13). В тази твърде широка рамка, в която е мислен езиковият обрат, е заложена и възможността за генерализация на понятието и експанзията му отвъд първоначалните му контексти – логическия позитивизъм, англосаксонската философия на езика, аналитичната философия⁶.

Известно е, че при цялата пъстрота на възгледите и липсата на консенсус до голяма степен обща тенденция в осмислянето на знанието в (пост)модерността са недоверието и отхвърлянето на класическата епистема на репрезентацията, която се стреми да открие принципа, по който светът адекватно да бъде отразяван от съзнанието посредством думите. Това е недоверие в успеха на една „кореспондентна теория“ за истината, при която може да бъде постигнат ясен критерий за адекватността на съответствията между редовете на репрезентация *на света от съзнанието* и *на света от езика*. „Въпросът на класическата епистемология от Декарт до Хюм, от Лок до Кант е как да стане така, че редът на представянето в съзнанието да бъде съответстващ на реда на представянето извън Аз-а“ (Бенхабиб 1996: 353). През XX век устоите на подобна репрезентационистка парадигма, положена върху вярата в успешното откриване на кореспонденциите между съзнанието, езика и света, са сериозно разклатени, за да се отвори перспектива за своеобразна „херменевтика на подозрението“, задава траекториите на мащабната постмодерна критика на разума. А с това и да изостри до крайност кризата на епистемата на репрезентацията, от която тръгват новите нерепрезентационистки нагласи.

Според Юрген Хабермас езиковият обрат във философията на XX в., обозначил смяната на изследователската парадигма – преход от философията на съзнанието към философията на езика, преминава през два основни етапа (Хабермас 2004). През първия етап езикът, „традиционно считан се за инструмент на репрезентацията и заемащ промеждутъчно място между мисленето и света, придобива самостоятелно значение; [...] конституирането на света вече се приписва не на трансценденталната субективност, а на граматическите структури. Окончателното преодоляване на философията на съзнанието произтича вече на втория етап – в пределите на самата лингвистически ориентирана философия, – благодарение на *деабсолютизацията* на репрезентативната

⁶ Особено показателно в това отношение е едно широкообхватно изследване (Hirschkop 2019), в което авторът в желанието си да търси колкото се може повече аргументи за своята теза като че изпада в „ретроспективна илюзия“, както би казал Жерар Женет, привиждайки като езикови обрати (забележително е, че вече за езиковия обрат се говори в множествено число – *linguistic turns*) множество хетерогенни явления (част от тях са свързани с мислители като М. Бахтин, В. Шкловски, В. Хлебников, Карцевски, Якубински, Винокур, Касирер, Огдън и Ричардс, А. Грамши, В. Бенямин), *предхождащи* „раждането“ на концепта и в определен смисъл сякаш „съпротивляващи се“ на сумарното им съ-присъствие под широко разтворения „чадър“ на понятието. Вследствие на което големият прелом, според който хуманитарните науки са видяни като доминирани от един мегаобрат, започва да изглежда като разпадащ се на множество „частни“ проявления и обрати. Освен това е малко разочароващо, както се отбелязва в авторитетната рецензия на Тери Игълтън (Игълтън 2020), че това амбициозно изследване „спира“ на прага на структурализма и пост-структурализма (1950 г.); а именно от този момент реално *започва* активното функциониране на концепта.

функция на езика“ (Джохадзе 2001: 13, бел. 3.). Така езиковият обрат е мислен като критика и отхвърляне на характерната за класическата модерност философия на съзнанието: „След лингвистичния обрат менталното понятие за центрирания в субекта разум е било заместено от де-трансцендентализираното понятие за ситуирания разум. По този начин се проправя пътят на една посткласическа критика на модерността“ (Хабермас 2004: 218).

Подобна обобщаваща перспектива, в която са положени промените във философското и хуманитарното познание на XX век, придава на езиковия обрат фундаментално за тези промени значение; като че ли всичко останало произтича и се вписва в качеството си на частни проявления и следствия на общата тенденция, която този обрат задава като своеобразна рамка. „Колкото и различни мислители да изглеждат на пръв поглед късният Витгенщайн, Куайн, Дейвидсън, Рорти, Фуко, Дерида, Лиотар и Гадамер, всички те споделят сходни принципи във възгледите си за отношенията между език, съзнание и реалност, а именно арепрезентационистки... Няма никакви същности, понятия, идеи или ейдоси в себе си, които да предхождат езиковото артикулиране на света и да задават правилата на езиковата употреба и границите на нейното изменение. Светът и познанието се артикулират едва в езика. Не можем да излезем извън езика и да видим отстрани как се съотнасят език и свят“ (Кънев 2005: 316–318). Погледнати „от високо“, разликите между отделните версии на езиковия обрат остават, но отвъд тях прозира основната тенденция: „За разлика от „аналитичния“ обрат към езика, херменевтичният и (пост)структуралистският са в много по-голяма степен онтологически мотивирани. Това несъмнено пречи да се види колко много общо се крие зад тях, колко сходни са в основата си революционните процеси в различните философски традиции на 20. век“ (Кънев 2005: 329–330).

В тази едра рамка има опасност да се „нивелират“ неприспособимостта и съпротивлението срещу подвеждането им под общ знаменател на редица явления и мисловни традиции, често открито конфликтующи помежду си. Което до голяма степен издава и пределната противоречивост на названието (и явлението) „езиков обрат“, вътрешните му вълнения, сблъсъци и остри взаимноотричания. И то не само *между* отделните версии, но и *вътре* в самите тях. Конфликтните зони и „вътрешните“ несъответствия в така глобално мисления езиков обрат заслужават отделно изследване, но дори и при бърз поглед към тях ни се струват достатъчно показателни:

– аисторичността на семиотичната версия срещу историчността на разбирането при херменевтичния обрат;

– затворения иманентизъм и есенциализъм на структурализма срещу антиесенциалистското отричане на родовите разлики между литература и философия и между фигуративен език и метаезик при деконструктивизма;

– вярата в универсалността и валидността на интерпретацията срещу идеята за безкрайния семиозис, бездната на езика и несвършващата игра на значенията, неотменимо подвеждащи интерпретатора през лабиринтите на свръхинтерпретацията;

– дискурсивната конструираност на речевия субект, смъртта на автора и удоволствието на/от текста срещу интересубективността и неотменимите и единствено валидни за интерпретацията права на автора в диалога му с читателя, откриващи себе си в другия и другия в себе си;

– словесните построения като апелиращи към съчастническо тълкуване, отчитащо заложените в текста интенции срещу свободното и необвързано с текстуалната интенционалност боравене и употреба на текстовете съобразно собствените ни желания и вярвания и т.н.

Все пак независимо от „дифузността“ на понятието (и явлението) „езиков обрат“ едва ли може да се отрече неговото огромно влияние върху състоянието на хуманитарните науки през XX век. И не само заради това, че тъкмо от него тръгва „модата на словосъчетанията маркери с използване на думата “turn” и се дава модела на „множеството вариации по темата на първоначалната формулировка (“linguistic turn”)“ (Инишев 2012: 186). Дори и при бърз и бегъл поглед към хуманитарното знание от средата на 70-те години на XX век насам няма как да не се забележи, че в него е налице истинско нашествие от обрати (“turns”): културалистки (cultural turn), наративистки (narrative turn), исторически (historical turn), антропологичен (anthropological turn), прагматистки (pragmatic turn), иконичен, картинен или визуален (iconic turn, pictorial turn, visual

turn), когнитивен (cognitive turn), пространствен (spatial turn), перформативен (performative turn), медиален (medial turn), дори литературен, етически, теологичен – изброяването може да бъде още продължено и въпреки това има съвсем реална опасност да си остане непълно и непоследователно. Но все пак езиковият обрат запазва своята първенстваща роля спрямо останалите не само в историко-генетическо, но и в систематично отношение: той ги превъзхожда не само в основанията си, но и като мащаб⁷: „На фона на голяма част от останалите “turns”, „лингвистичен обрат“ е по-скоро ретроспективно и дескриптивно название – фактически обратът към езика е произтекъл повече от половин век преди възникването на съответстващото му обозначение“. Докато по-голяма част от производните му словосъчетания се използват предимно в нормативен смисъл: „Те не толкова указват на фактически произтекла и общопризната промяна в принципните изследователски нагласи, колкото служат като своего рода „декларации за намеренията“ (Инишев 2012: 186).

Всеки обрат има претенцията да доведе до обособяването на (ново?) поле на знанието и/или научна дисциплина – роенето на (представа за) обрати води до роенето на (нови или поне новоназоваващи се) дисциплини и сфери на изследване (studies)⁸. Изглежда така сякаш съвременната хуманитаристиката е област на динамично развиващи се отношения между гъвкави и постоянно променящи се парадигми, полета, дисциплини. Тази, според някои измамна, динамика вероятно е едновременно странно и логично свързана с екстравагантното и провокативно експлоатиране през втората половина на XX век на „есхатологичната реторика“ – хуманитарният свят „научи“, че след ницшеанската смърт на бога трябва да присъства и на смъртта на автора, историята, метафизиката, субекта, литературата и т.н., и, в края на краищата, смъртта на хуманитарните науки въобще. Мотивирането на епистемологичните разриви и обрати извиква реториките на края и на началото – огласяването на новата научна перспектива (и нейните концепти) предполага ритуалното провъзгласяване на свършека на предишната (и съпътстващите я ключови понятия, методи, дисциплини).

От езиковия обрат тръгва и една трайна тенденция, при която промените в научните парадигми са вече не просто в смяната на методологии и в излизането на преден план на едни дисциплинарни формации за сметка на други. Променя се цялостният идейно-познавателен „климат“, от което ще следват промени в общия комплекс от хуманитарни дисциплини и в тематичния репертоар на приложение на различни методологии. Всеки един от обратите има своето въздействие (или поне заявява претенцията си за това) не *вътре* в определена дисциплинарна и методологическа сфера, а *отвъд* и *през* обичайните дисциплинарни и методологически диференциации, като предлага обхватно преразглеждане на фундаменталните парадигмални съставлящи на хуманитарно-научните практики и подходи.

Не е лесно да се преценят достойнствата и основателността на всеки един от обратите. Съвсем уместно Албена Хранова отбелязва: „Обратите възникват, общо взето, по едно и също време, като всеки от тях излъчва и екстраполира теории и методи към другите дисциплинарни формации. Това може и да се види и като почти едновременно надигнати, но движещи се едни срещу други големи вълни, които се сблъскват по катастрофичен начин, но в крайна сметка взаимно се уталожват, след като са предизвикали промени, разрушения и съзидания в релефите на знанието“ (Хранова 2011: 153).

⁷ Затова linguistic turn има основания да бъде възприеман като „мега“обрат, който като червена нишка преминава през всички обрати, които идват след него (Бахманн-Медик 2017: 37, 41).

⁸ Без да се спираме подробно на този въпрос, ще споменем само, че някои изследователи разграничават понятията за „дисциплини“ (disciplines) и „изследователски полета“ (studies) – дисциплините са частен отрасъл на знанието (и най-вече на образователното знание), чиито елементи – феномени, факти, понятия, теории, методи – се дефинират разграничително спрямо останалите познавателно-образователни области. Докато съвременните studies са мислени по-скоро като интегрална част от една по същество *интердисциплинарна* нагласа, чувствителна не толкова към разграниченията, а към пресичанията, надмогването и/или проблематизациите на *границите* между традиционните дисциплинарни формации на знанието. По този въпрос вж. напр. Персо 2011: 3–31 и Бахманн-Медик 2017.

Трудното разграничаване на обратите (поне от средата на 70-те години на ХХ век и до днес) създава впечатление, че те като че преливат, преминават един в друг въпреки привидните (а често пряко и манифестно заявени) взаимни отхвърляния помежду им. „Разликата между обратите понякога изглежда проблематична... Културалистският обрат не е същият като езиковия или историческият обрат, нито склучва общ кръг с постструктурализма и постмодернизма, но той съвпада темпорално и интелектуално с ред проблеми, общи за всички тях“ (Хранова 2011: 153) Представата за темпоралната и интелектуалната синхронност на различните изследователски нагласи, всяка от които предлага свой „курс на движение“, не отменя необходимостта от повече критическа саморефлексия в осмислянето на перспективите, задавани чрез всяка една от тях. Защото (ако се опрем на образа с разбиващите се една в друга вълни) величината и стойността на прииждащите и сполитащите ни обрати в развоя на хуманитарното знание личат най-ясно по дълбочината на релефите, оставени след оттеглянето им. Или от печалното установяване на нанесените от тях щети.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бахманн-Медик 2017:** Бахманн-Медик, Д. *Культурные повороты. Новые ориентиры в науках о культуре*. Москва: Новое литературное обозрение. // **Bahmann-Medik 2017:** Bahmann-Medik, D. *Kul'turnye povoroty. Novye orientiry v naukah o kul'ture*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.
- Бенхабиб 1996:** Бенхабиб, Ш. *Феминизмът и въпросът за постмодернизма*. Превод Корнелия Мерджанска. – В: *Демократически преглед*, кн. 6–7, 350–378. // **Benhabib 1996:** Benhabib, Sh. *Feminizmat i voprosat za postmodernizma*. Prevod Kornelia Merdzhanska. – In: *Demokraticheski pregled*, kn. 6–7, 350–378.
- Вагнер 2010:** Вагнер, Пиер. *Лингвистичният обрат и други погрешни разбирания относно аналитичната философия*. Превод Благовест Моллов. – В: *Критика и хуманизъм*, кн. 31, 48–78. // **Vagner 2010:** Vagner, Pier. *Lingvistichniyat obrat i drugi pogreshni razbirania относно analitichnata filosofia*. Prevod Blagovest Mollov. – In: *Kritika i humanizam*, kn. 31, 48–78.
- Джохадзе 2001:** Джохадзе, И. Д. *Неопрагматизм Ричарда Рорти*. Москва: Едиториал УРСС. // **Dzhohadze 2001:** Dzhohadze, I. D. *Neopragmatizm Richarda Rorti*. Moskva: Editorial URSS.
- Инишев 2012:** Инишев, И. „Иконическият поворот“ в теориях на културата и обществото. – В: *Логос*, № 1 (85), 184–211. // **Inishev 2012:** Inishev, I. „Ikonicheskiy povorot“ v teorijah kul'tury i obshhestva. – In: *Logos*, № 1 (85), 184–211.
- Кун 1996:** Кун, Н. Структурата на научните революции. София: Петър Берон. // **Kun 1996:** Kun, N. *Strukturata na nauchnite revolyutsii*. Sofia: Petar Beron.
- Кънев 2005:** Кънев, Ал. *Западната философия. Парадигми, революции, перспективи. Ч. 2. Епистемологичната парадигма и обратът към езика*. Издателство „Идея“. // **Kanev 2005:** Kanev, Al. *Zapadnata filosofia. Paradigmi, revolyutsii, perspektivi. Ch. 2. Epistemologichnata paradigma i obratat kam ezika*. Izdatelstvo „Ideya“.
- Марквард 2003:** Марквард, О. *Епоха чуждостта миру?* Перевод с немецкого Екатерины Либман. – В: *Отечественные записки*, № 6. <<https://strana-oz.ru/2003/6/epoha-chuzhdosti-miru>> [10.09.2019]. // **Markvard 2003:** Markvard, Odo. *Epoha chuzhdosti miru?* Perevod s nemeckogo Ekateriny Libman. – In: *Otechestvennye zapiski*, № 6. <<https://strana-oz.ru/2003/6/epoha-chuzhdosti-miru>> [10.09.2019].
- Рорти 1998:** Рорти, Р. *Философията и огледалото на природата*. Превод Невена Тошева. София: Наука и изкуство. // **Rorti 1998:** Rorti, R. *Filosofiyata i ogledaloto na prirodata*. Prevod Nevena Tosheva. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Савчук 2013:** Савчук, В. *Феномен поворота в культуре ХХ века*. – В: *Международный журнал исследований культуры. International Journal of Cultural Research*, 1 (10), 93–108. // **Savchuk 2013:** Savchuk, V. *Fenomen povorota v kul'ture XX veka*. – In: *Mezhdunarodnyj zhurnal issledovaniy kul'tury. International Journal of Cultural Research*, 1 (10), 93–108.
- Соболева 2005:** Соболева, М. Е. *Философия как „критика языка“ в Германии*. СПб: Изд-во С.-Петербур. ун-та. // **Soboleva 2005:** Soboleva, M. E. *Filosofija kak „kritika jazyka“ v Germanii*. SPb: Izd-vo S.-Peterb. un-ta.
- Хабермас 2004:** Хабермас, Ю. Концепциите за модерността. Ретроспекция към две традиции. – В: Хабермас, Ю. *Постнационалната констелация. Политически есета*. София: ИК „Критика и хумани-

- зъм“, с. 193–228. // **Habermas 2004**: Habermas, Yu. Kontseptsiiite za modernostta. Retrospektia kam dve traditsii. – In: Habermas, Yu. *Postnatsionalnata konstelatsia. Politicheski eseta*. Sofia: IK „Kritika i humanizam“, s. 193–228.
- Хранова 2011**: Хранова, А. *Историография и литература. За социалното конструиране на исторически понятия и Големи разкази в българската култура XIX–XX век. Том. 1. Литература. Историография. Социология: теории, кризи, казуси*. София: Просвета. // **Hranova 2011**: Hranova, A. *Istoriografia i literatura. Za sotsialното konstruirane na istoricheski ponyatia i Golemi razkazi v balgarskata kultura XIX–XX vek. Tom. 1. Literatura. Istoriografia. Sotsiologia: teorii, krizi, kazusi*. Sofia: Prosveta.
- Юрдхайм 2005**: Юрдхайм, Х. *Наука за четенето. Проект за нова филология*. Превод Любен Павлов, под редакцията на Андрей Лешков. София: Изд. „Пет плюс“, 2005. // **Yurdhaym 2005**: Yurdhaym, H. *Nauka za cheteneto. Proekt za nova filologia*. Prevod Lyuben Pavlov, pod redaktsiyata na Andrey Leshkov. Sofia: Izd. “Pet plus”, 2005.
- Eagleton 2020**: Eagleton, T. Citizens of Babel. Language theory before post-structuralism. – In: *New Left Review*, mar/apr № 122. <<https://newleftreview.org/issues/II122/articles/terry-eagleton-sign-and-socius>> [19.05.2020]
- Hirschkop 2019**: Hirschkop, K. *Linguistic Turns, 1890–1950 : Writing on Language as Social Theory*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
- Репсо 2011**: Repco, A. F. *Interdisciplinary Research: Process and Theory*. The University of Texas at Arlington: SAGE1.
- Rorty 1992**: Rorty, R. (ed.) *The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method. With Two Retrospective essays*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Williamson 2004**: Williamson, T. *Past the linguistic turn?* – In: Leiter, B. (ed.) *The Future for the Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, p. 106–128.